

YAKUT (SAHA) TÜRKÇESİNDE YAPISI TARTIŞILAN İKİ ZARF-FİİL EKİ

Doç. Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU

Saha Türkçesi, bilindiği gibi Genel Türkçeden çok önce ayrılan fakat, yazı dili hâline çok sonra geçen bir lehçe olduğu için eklerin büyük bir kısmının menşei bugün de tartışılmaktadır. Konu üzerinde çalışan araştırmacıların bir kısmı eklerin menşei konusunda Eski Türkçe dönemiyle ilgili bir bağlantı kurarken, bir kısmı da eklerin menşei Moğolca veya Tunguzcada aramaktadır. İşte bu bildiri Saha Türkçesi'nde geniş bir kullanım alanı olan –n,-an,-en,-on,-ön [-(A)n] ve –aat,-eet,-oot,-ööt (-AAAt) zarf-fiillerinin fonksiyonları üzerinde durularak yapıları hakkındaki farklı görüşler ele alınmış ve bu görüşlerden hareketle eklerin yapısı incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Saha,Yakut, Türk Lehçeleri, Zarf-Fiil, -(A)n,-AAAt

Bu bildiri Saha Türkçesi'nde geniş bir kullanım alanı olan –n,-an,-en,-on,-ön [-(A)n] ve –aat,-eet,-oot,-ööt (-AAAt) zarf-fiillerinin fonksiyonları üzerinde durularak yapıları incelenmeye çalışılmıştır.

Bu zarf-fiillerden –(A)n zarf-fiil ekinin Haritanov'a göre iki fonksiyonu vardır :

- a- Bu zarf-fiil eki, diğer hareketten önce gelen hareketi tanımlarken hareketlerin birbirini izleme sırasını da göstermektedir. Bu düşünceye göre zarf-fiilin bu fonksiyonu uonna “ve” bağlacının anlamıyla uyumludur.
- b- Bu zarf-fiil, birbiri ardına gelen hareketler arasındaki çok sıkı bağı ve bu hareketlerin daha hızlı bağlantısını ifade eder¹.

Ubryatova ve Kruger ise , ekin asıl hareketten önceki hareketi ifade ettiğini ve ikinci hareket başlamadan önce asıl hareketin bitmesi gerektiğini savunurlar². Birbiriyle bağlı iki hareketin zamanlaması noktasında Haritanov, ekin ikinci hareketin başlangıcına doğru oluşan veya onunla aynı zamanda gelişen hareketi tanımladığını şu örneklerle ifade eder :

Tañnan tağısta “o giyinerek çıktı” (giyindi ve çıktı)

Süüren tağısta “o koşarak gitti”³.

Ekin yapısı üzerinde görüş belirten Poppe'ye göre bu zarf-fiil, –ğan/-gen sıfat-fiilinden bozulmuştur ve Sahacada mevcut olmayan –p zarf-fiilinin görevini üstlenmiştir (bıhan < bıçğan “kesip,keserek”)⁴ . Radloff'a göre bu ekin Türkçedeki –ğan/-gen sıfat-fiiliyle bir alakası yoktur .Moğolca'dan Sahaca'ya geçmiştir⁵ .Ramstedt de önceleri bu zarf-fiili Genel

¹ Haritanov,L.N., **Tipi Glagolnoy Osnovi v Yakutskom Yazıke**, Moskva-Leningrad 1960,s.

² Ubryatova, E.İ.,”Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Yakutskogo Yazıke”, **Yakutsko-Russkiy Slovar**, Moskva 1972, s.584.

Kruger, J., **Yakut Manual** ,Indiana, 1962, s.

³ Haritanov, L.N., **Formi Glagol'nogo vida Yakutskom Yazıke**, Moskva-Leningrad 1960,s.50-52.

⁴ Poppe, N., “Das Jakutische”, **PHTF.c.I**,Wiesbaden 1959 s.682.

⁵ Radloff, W.,**Die Jakutische Sprache**, St.Petersburg 1908, s.41

Türkçedeki –gan sıfat-fiili ile ilişkilendirmekteydi⁶ fakat çok sonra bu görüşünden vazgeçerek –(A)n zarf-fiilinin –gan sıfat-fiilinden ayrı değerlendirilmesi görüşünü savunmuştur⁷. Ramstedt’in takipçilerinden Kaluzinski de aynı görüşü paylaşmaktadır⁸.

Araştırmacıların büyük bir kısmının yukarıda da belirttiğimiz gibi eki Moğolca’dan getirmeleri için kanıtlar vardır. Hem Eski Moğolcada hem de Buryat ve Kalmuk lehçelerinde Sahacadaki –(A)n zarf-fiiliyle şekil ve kullanım açısından benzer bir zarf-fiil eki vardır⁹. Bugünkü Moğolcada da –n zarf-fiil eki vardır ve bu ek, asıl fiille aynı anda yapılan hareketleri ifade etmesinin yanı sıra birleşik fiil yapımında ve ikilemelerde kullanılır :

Hüühed nad rav haşgiran dallan güyle

“Çocuk bana doğru ağlayarak, el sallayarak koştu” (haşgir-, dalla-).

Bat eeciyyee haran haran uylna

“Bat, annesine baka baka ağlıyor” (har-).¹⁰

Diğer zarf-fiil eki –AAt’a gelince Haritanov’a göre bu ekin fonksiyonu sadece ikinci hareketin başlangıcından önce olan hareketi tanımlamaktır :

Taŋnaat tağısta “o giyinir giyinmez çıktı”¹¹.

Ubryatova’nın belirttiğine göre, ek kitta “birlikte” kelimesiyle birleştiğinde şahıs eki olarak ayrı bir fonksiyonu üstlenir :

Ahaappittın (ahaat-pıt-tın) kitta “birden biz yemek yemiş gibi”¹².

Bu ekin hem menşei hem de bünyesinde uzun ünlü bulunup bulundurmadığı tartışma konusu olmuştur. Kruger ve Radloff’a göre ek, Moğolca menşelidir. Radloff, kısa ünlülü olarak aldığı bu şeklin eğer –ğaç/-geç’ten gelseydi sondaki –ç sesinin –s’ye dönüşerek –as/-es şeklinde olması gerektiğini ve –g, –ğ seslerinin düşmesi sonucunda bir uzama meydana gelmesi gerektiğini fakat bunun görünmediğini savunmuştur¹³. Poppe ise, önce ekin –ğaç (>-at) şeklinden geçtiğini belirtmiş¹⁴, sonra Moğolca menşeli olabileceğini, çünkü alınma olan bu zarf-fiilin kendi olumsuz şeklini üretmeye yetmediğini savunmuştur¹⁵. Poppe’ye göre de ek, kısa ünlülüdür¹⁶. Kruger ve Ubryatova’ya göre ek uzun ünlülüdür¹⁷. Ramstedt ve takipçisi Kaluzinski’ye göre de ek Moğolca kaynaklıdır¹⁸.

Araştırmacıların büyük bir kısmının yukarıda da belirttiğimiz gibi eki Moğolca’dan getirmeleri için kanıtlar vardır. Hem Eski Moğolcada (-yad, -ged)¹⁹ hem de Buryat (-AAd, -

⁶ Ramstedt, G.J., “Über die Konjugation das Khalka-Mongolischen”, **MSFO** , Helsingfors 1902,t.21,s.109.(Korkina’ya atfen).

⁷ Ramstedt, G.J., **Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft**, II.Foramenlehre, Helsinki 1952, s.95.

⁸ Kaluzinski, S.,**Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprache**, Varşova 1961,s.113.

⁹ Poppe, N.N., **Grammatika Pismenno-Mongolskogo Yazıka**, Moskova-Leningrad 1937, s.126 .(Korkina’ya atfen).

Todayeva, B.N., **Grammatika Sovremennogo Mongolskogo Yazıka, Fonetika i Morfolojiya**, Moskva 1951, s.145-146.

¹⁰ Tserenpil D.,Kullmann R., **Mongolian Grammar**, Hong Kong 1996, s.

¹¹ Haritanov, Formi...,s.50

¹² Ubryatova, age.s.585

¹³ Radloff, age.s.42

Kruger, age.141.

¹⁴ Poppe,N.,”yakut Dili”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, sayı 38,İstanbul 1985,(çeviren : İlhan Çenelli) s.110.

¹⁵ Poppe, N., **Uçebnaya Grammatika yakutskogo Yazıka**, Moskva 1926, &64 (Korkina’ya atfen).

¹⁶ Poppe, age.s.682

¹⁷ Kruger, age.s.141

Ubryatova, age.585

¹⁸ Ramstedt, Über...s.107-108.

Kaluzinski, age.s.112.

¹⁹ Poppe, Grammatika...,s.127.

yAAAd, -gAAAd)²⁰ ve Kalmuk lehçelerinde (-AAAd, -gAAAd)²¹ Sahacadaki -AAAt zarf-fiiliyle şekil açısından benzer bir zarf-fiil eki vardır. Bugünkü Moğol yazı dilinde de ek – Aad şeklindedir, asıl fiile yardımcı olan ve asıl fiilden önce tamamlanmış hareketi ifade eder :

Miniy aav hoyor honood butсна

“Babam iki gün kalıp döndü” (hon-).

Bi öglöö бүр 7 tsagt bosood or dere huraaп bieyn tamirin dasgal hiydeg

“Ben her sabah saat 7’de kalkıp yatağımı düzeltip spor yaparım”(bos-, huraa-).

Bunların yanı sıra eklerin Türkçe kaynaklı olduğuna dair de yeterli kanıt vardır. Şahsen -An ekinin aşağıda belirteceğim –gan/-gen sıfat-fiilinden geldiği kaynaklı fikrimle beraber, diğer bir düşünceme göre de –An zarf-fiilinin bir parçası olduğuna inandığımız –n zarf-fiili Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmaktadır. Gabain’e göre, Türkçe öncesi bir dönemden gelen bu ek (-°n, -y°n) Moğolca’da da vardır. Gabain, örnek olarak **ti-yin**”diyerek”, **iy-in** “takip ederek, basarak”, **bul-mayın**”bulamayarak” örneklerini vermiştir²². Ayrıca Gabain bu ekin kalıplaşarak edat ve zarf yapımında da kullanıldığını **ad-ın** “başka”, **ki-n** “sonra”, **iy-in** “uygun olarak”, **öñ-in** ”başka”, **kat-ın** “tekrar” gibi örneklerle belirtmiştir²³. Ekin işlerliği daralsa, kalıplaşsa bile daha sonraki dönemlerde de kullanıldığını görmekteyiz²⁴.

-Aat ekine kaynaklık ettiğine inandığımız –gaç/-geç eki ise, Eski Türkçe döneminde görülmemesine rağmen daha sonraki dönemlerde (Harezmi²⁵, Çağatay²⁶) hatta, Batı Türkçesi’nin başlarında dahi kullanılmış²⁷, sonra terk edilmiştir. Bugün Kıpçak lehçelerinden Tatarcada –gaç/-geç şeklinde yaşamaktadır²⁸. Asıl önemli olan ekin Başkurt Türkçesi’nde –gas/-ges şeklinde kullanılmasıdır. Bilindiği gibi Türk lehçeleri içinde en farklı ses değişimini (s > -h > Ø) gösteren ve bu noktada aralarında ortaklık bulunan lehçeler Başkurt ve Saha Türkçeleridir. Yani, –gas/-ges > -AAAt değişimi Saha Türkçesi için normal ve kabul edilebilir bir görüştür. Ayrıca ç > ş > s > t değişimi için de Saha Türkçesi’nde pek çok örnek gösterilebilir [**aas** “aç”, **küüs** “küç”, **as** “saç”, **xas** “kaç”, **sax-** “çak-‘ateş yakmak” ; ayrıca ek olarak **-tar** (<-sar), **-sı** (<-ta), **-bit** (<-miş)]²⁹.

Burada tartışmak istediğim mesele eklerin aynı dil grubu içerisinde bir dilden bir dile geçtiği veya ortak bir ek olarak kullanılıp kullanılmadığından daha çok kullanım özelliklerinin dikkate alınmaması ve sadece şekilden hareket edilmesidir. Nitekim Saha Türkçesi’ndeki –an zarf-fiili aynı şekil ve zaman eki gibi şahıs unsuru alabilmektedir. Bu özelliğiyle diğer Türk lehçelerinden ve Moğolca’dan ayrılmaktadır :

bar-am-mın	die-m-min
bar-an-nın	die-n-nin
bar-an	die-n

²⁰ Poppe, N., **Grammatika Buryatskogo Yazıka, Fonetika i Morfoloģiya**, Moskova 1962, s.284. (Korkina’ya atfen).

²¹ Sancayev, G.D., **Grammatika Kalmutskogo Yazıka**, Moskova-Leningrad 1940, s.79. (Korkina’ya atfen).

²² Gabain, A.v., **Eski Türkçenin Grameri**, Ankara 1988 (çeviren : Mehmet Akalın), s.86,87.

²³ Gabain, age., s.96.

²⁴ Gabain, A.v., ”Codex Comanicus’un Dili”, **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara 1979 (PhTF.’dan çeviren : Mehmet Akalın), s.106.

²⁵ Eckmann, J., ”Harezmi Türkçesi”, **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara 1979 (PhTF.’dan çeviren : Mehmet Akalın), s.210. Eckmann, burada ekin bir eylemi diğerinin takip etmek için kullanıldığını belirtmiş ve **yir öpgeç aydı** “Yeri öptükten hemen sonra dedi”, **Ya’küp köñlekni közike sürtgeç közleri açıldı** “Yakup gömleği gözüne sürer sürmez gözleri açıldı” örneklerini vermiştir.

²⁶ Eckmann, J., **Çağatayca El Kitabı**, İstanbul 1998, s.111 (çeviren : Günay Karaağaç). Eckmann, burada ekin esas fiilin hareketinden hemen önce yer alan bir hareketi işaret ettiğini belirtmiş ve **Ol bu sözni eşitkeç oldı hamûş** “O bu sözü işitince sustu” örneğini vermiştir.

²⁷ Ergin M., **Dede Korkut Kitabı, I-II**, Ankara 1958-1963. ”Böyle diğec hanum ol namerdlerün yigirmisi dahı çıka geldi” (D.19-13).

²⁸ Öner, M., **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara 1998, s.231.

²⁹ Kirişçiöğlü, M.F., **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, Ankara 1999 (ilaveli 2.baskı) s.35,38,39.

bar-am-mıt	die-m-mıt
bar-an-nıt	die-n-nıt
bar-an-nar	die-n-ner

Min miinege tübehem-min ,anar iliibitten mappıtım “Ben mayına basıp bir kolumu kaybettim”.

Xata en baran-nın Uybaanna et ere “En iyisi sen gidip İvan’a söyle”³⁰.

Ekin bu kullanım şeklinin sıfat-fiil ile bağlantılı olabileceğini, Sahaca’nın ilk gramerini yazan O. Böhtlingk belirtmiş fakat, nedense araştırmacıların gözünden kaçmıştır³¹.Korkina’nın belirttiğine göre E.İ.Ubryatova ,bu kullanımı Evenkçe’nin Sahaca’yı etkilemesine bağlamaktadır.

Ekin dikkati çeken diğer bir kullanımı ise,her iki unsuru da fiil olan kelimelerle birleşik isim yapımında birinci unsur olarak kullanılmasıdır.İkinci unsur ise –I I fiilden isim yapma ekini alır :

Keeteen körüü “gözetleme”, **onoron tahaarı** “üretim”, **attaran turuoru** “yerleştirme”, **ergillen kelii** “dönüş”, **tümen körüü** ”genelleme”, **ötön kiirii** “sokulma,sızma”.

Ayrıca ikinci unsur fiilden isim yapma eki –AAççI olan birleşik isimlerin yapımında kullanılır :

Üleelen iitilleeççi “emekçi”, **keteen körööççü** “gözlemci”, **ıyan-kerden biereççi** “yönetici”³².

Kullanım açısından -AAt ekine baktığımızda da kıtta ve kıtarı ekleriyle birleştiğinde şahıs unsurunu aldığını görürüz :

min	bar-aap-pın	kıtta (kıtarı)
en	bar-aap-pın	kıtta (kıtarı)
kini	bar-aap-pın	kıtta (kıtarı)
bihigi	bar-aap-pın	kıtta (kıtarı)
ehigi	bar-aap-pın	kıtta (kıtarı)
kiniler	bar-aap-pın	kıtta (kıtarı)

Tahırcattan kiireeti kıtta ıarahan sıt munnuga bierer “Dışarıdan girer girmez ağır bir koku burnuna vuruyor “.

Ayrıca ekin –AAtın şeklinde genişlemiş şekillerinin kullanıldığını da görmekteyiz :

Ületten keleetin mara tañahın ularıta oxsoot, maanı köstüümün keter “İşinden geldikten hemen sonra, iş kıyafetini değiştirip, şık elbisesini giyer”.

-AAtın zarf-fiilinin Sahaca’nın başta Çurapçin ağız olmak üzere Megin-Kangalas, Nam, Orta-Kolım gibi bölgelerde –AAççıtın şeklinde kullanılması dikkat çekicidir³³.

Sonuç olarak,yukarıda belirttiğimiz hususlar gözönüne alındığında araştırmacıların büyük bir kısmının ekin menşei üzerinde hataya düştüklerini söyleyebiliriz.

³⁰ Korkina, E.İ., **Deepriçastiya v Yakutskom Yazıke**, Novosibirsk 1985,s.16,17.

³¹ Böhtlingk O., **Über die Sprache der Jakuten**, St.Petersburg 1851, s.282.

³² Korkina, age.,s.27.

³³ Korkina, age.,s.58-62.

